

MEMORY, DIALOGUE, AND SCIENCE: ARCHAEOLOGY AND INTELLECTUALS IN TURKESTAN DURING THE RUSSIAN EMPIRE

Akhdulla Rakhmatullaev

Deputy Director for Academic Affairs

Jizzakh Regional Center for Pedagogical Excellence

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: archaeology, Turkestan, local intellectuals, empire, mediation, scientific knowledge.

Received: 30.05.25

Accepted: 01.06.25

Published: 03.06.25

Abstract: This article examines the formation of archaeological knowledge in Turkestan during the Russian imperial period, focusing on the role of local intellectuals. The author argues that archaeological activities in the region were not solely imperial initiatives but rather multi-layered processes shaped through collaboration with local actors, including religious scholars, translators, and other educated figures. Drawing on historical sources, the article explores the dynamics of mediation and intellectual negotiation between imperial scientific frameworks and local knowledge systems.

XOTIRA, MULOQOT VA ILM-FAN: ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA TURKISTONDA ARXELOGIYA VA ZIYOLILAR

Axadulla Raxmatullayev

Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi

Akademik faoliyat bo'yicha o'rinbosar

Jizzax, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: arxeologiya, Turkiston, mahalliy ziyolilar, imperiya, vositachilik, ilmiy bilimlar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi davrida Turkiston hududida arxeologik bilimlarning shakllanishi jarayoni mahalliy ziyolilar ishtiroki nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Muallif Turkistonda arxeologiya sohasidagi faoliyatni faqat imperiya tashabbusi sifatida emas, balki mahalliy aholi, xususan, diniy ulamolar,

tarjimonlar va boshqa ziyolilar bilan hamkorlikda shakllangan ko'p qatlamli jarayon sifatida talqin qiladi. Maqolada imperiya ilmi va mahalliy bilimlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, vositachilik va intellektual muzokara holatlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

ПАМЯТЬ, ДИАЛОГ И НАУКА: АРХЕОЛОГИЯ И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ТУРКЕСТАНЕ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Ахадулла Рахматуллаев

*Заместитель директора по академической деятельности
Центра педагогического мастерства Джизакской области
Джизак, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	археология, Туркестан, местные интеллектуалы, империя, посредничество, научные знания.	Аннотация:	В данной статье рассматривается формирование археологических знаний в Туркестане в период Российской империи с акцентом на участие местных интеллектуалов. Автор анализирует археологическую деятельность не только как инициативу имперского центра, но и как сложный процесс, включавший взаимодействие с местными жителями — религиозными деятелями, переводчиками и другими интеллектуалами. В статье освещаются формы посредничества и интеллектуального сотрудничества между имперским научным знанием и местными практиками на основе исторических источников.
------------------------	--	-------------------	---

“O‘z tarixini bilmagan xalq – bu ildizsiz daraxt kabidir, uni har qanday shamol ag‘darib ketishi mumkin”, – degan edi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.[1] Bu fikr xalqning tarixiy xotirasini tiklash, madaniy merosni o‘rganish va asrash, milliy o‘zlikni anglashda tarixiy fanlar, xususan, arxeologiya va tarixshunoslikning beqiyos o‘rnini yana bir bor yoritadi.[2]

XIX asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo hududlari Rossiya imperiyasi tomonidan qo‘shib olingandan so‘ng Turkistonning tarixiy-arxeologik merosiga ilmiy qiziqish kuchaydi. Bu jarayon arxeologik tadqiqotlar institutsionalizatsiyasi, muzeylar va ilmiy jamiyatlarning tashkil etilishi, mahalliy ziyolilarning ilmiy faoliyatga jalb etilishi bilan birga kechdi. Turkistonda arxeologiya o‘tmishni anglash vositasi sifatidagina emas, balki rus tadqiqotchilari va mahalliy ziyolilar vakillari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab beruvchi mustamlakachilik nazoratini kuchaytirish vositasi sifatida ham rivojlandi.

Arxeologik topilmalarni to'plash, talqin etish va asrab-avaylash jarayonida mahalliy mutaxassislar – an'anaviy bilim sohibi, yozuvchi, ilohiyotshunos va olimlarning ishtirokiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ularning hissasi ko'pincha rasmiy fan soyasida qolib ketgan, ammo ularning yordamisiz rus tadqiqotchilari tomonidan tashkil etilgan ko'plab ekspeditsiyalarni amalga oshirish mumkin bo'lmaydi. Bu hamkorlik assimetrik kuch munosabatlari sharoitida shakllangan, biroq ayni paytda muloqot va o'zaro ta'sir o'tkazish imkoniyatlarini ochgan.[3]

Mazkur tadqiqot Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati sharoitida Turkistonda arxeologiyaning rivojlanish mexanizmlarini tahlil qilish va bu jarayonda mahalliy ziyolilarning rolini aniqlashga qaratilgan. Rossiya va mahalliy tadqiqotchilarning o'zaro hamkorligi imperiya va mahalliy manfaatlarni aks ettiruvchi ilmiy bilimlarning o'ziga xos shaklini yaratishga qanday hissa qo'shganiga alohida e'tibor qaratiladi.[4]

Turkistonning mustamlakachilik davrida arxeologik bilimlar shakllanishining muhim, biroq yetarlicha o'rganilmagan jihatlaridan biri bu mahalliy ziyolilarning tutgan o'rnidir. Bu toifaga kotiblar, muallimlar, so'fiy shayxlar, madrasa olimlari va dunyoviy savodli shahar aholisi kirardi. Ular ko'pincha rus tadqiqotchilari bilan mahalliy bilim kontekstlari o'rtasida vositachi sifatida qatnashganlar.

Rasmiy arxeologik ekspeditsiyalar hisobotlarida, odatda, faqat rus olimlarining nomlari qayd etilgan bo'lsa-da, amalda maydondagi izlanishlarning muhim qismi aynan mahalliy ishtirokchilar tomonidan amalga oshirilgan. Ular yozuvlarni sharhlash, topilmalarni aniqlash, yiroq hududlarga safarlarni tashkil qilish, matnlarni tarjima qilish va mahalliy aholiga tushuntirish ishlarida faol ishtirok etganlar. Ko'plari nodir qo'lyozma to'plamlar, og'zaki rivoyatlar va madaniy kodlarga ega bo'lib, ularni tashqi tadqiqotchilar anglay olmasdilar.[5]

Masalan, bir qator holatlarda aynan mahalliy ziyolilar yordamida rus arxeologlari yopiq maqbaralar, shaxsiy kolleksiyalar va qadimiy qabr joylariga kirish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Ayrim ziyolilar — xususan, yozuvchilar, matbaachilar va madrasa ustozlari — nafaqat yordamchi, balki ko'pincha muallifdosh maqomida bo'lganlar, garchi ularning hissasi rasmiy hujjatlarda ko'rsatilmagan bo'lsa ham. Bunday holatni "bilimiy vositachilik"ning klassik shakli, ya'ni mustamlakachilik davri fanining markaz va chekka o'lkalar o'rtasidagi o'zaro asimetrik, ammo o'zaro bog'liq munosabatlari doirasida tushunish mumkin.

E'tiborga molik jihat shundaki, arxeologik loyihalarda ishtirok etish mahalliy ziyolilar uchun yangi ijtimoiy va ilmiy imkoniyatlar eshigini ochgan. Ilmiy faoliyatga qo'shilish ularga imperiya institutlari, nashriyotlar va akademik tarmoqlarga yo'l ochib bergan. Ayrimlari bu ishtirokni o'zlarining madaniy mavqelarini mustahkamlash va o'zgarayotgan ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda o'z pozitsiyalarini saqlab qolish vositasi sifatida ko'rganlar.[6]

Shunday qilib, mahalliy ziyolilarning rolini tahlil qilish orqali biz mustamlakachilik davri fanini faqat “g‘arbning tashabbusi” sifatida ko‘rish yondashuvini qayta ko‘rib chiqishimiz mumkin. Turkistonda arxeologik bilimlar oddiy ustunlik va bo‘ysunishdan iborat bo‘lmagan, balki murakkab, noaniq, ammo hamkorlikka asoslangan jarayon mahsuli bo‘lgan. Bu jarayonda mahalliy vositachilar almashtirib bo‘lmas ahamiyat kasb etganlar.[7]

Turkistonning mustamlakachilik davrida arxeologik bilimlar shakllanishining muhim, biroq yetarlicha o‘rganilmagan jihatlaridan biri bu mahalliy ziyolilarning tutgan o‘rnidir. Bu toifaga kotiblar, muallimlar, so‘fiy shayxlar, madrasa olimlari va dunyoviy savodli shahar aholisi kirardi. Ular ko‘pincha rus tadqiqotchilari bilan mahalliy bilim kontekstlari o‘rtasida vositachi sifatida qatnashganlar.

Rasmiy arxeologik ekspeditsiyalar hisobotlarida, odatda, faqat rus olimlarining nomlari qayd etilgan bo‘lsa-da, amalda maydondagi izlanishlarning muhim qismi aynan mahalliy ishtirokchilar tomonidan amalga oshirilgan. Ular yozuvlarni sharhlash, topilmalarni aniqlash, yiroq hududlarga safarlarni tashkil qilish, matnlarni tarjima qilish va mahalliy aholiga tushuntirish ishlarida faol ishtirok etganlar. Ko‘plari nodir qo‘lyozma to‘plamlar, og‘zaki rivoyatlar va madaniy kodlarga ega bo‘lib, ularni tashqi tadqiqotchilar anglay olmasdilar.[8]

Masalan, bir qator holatlarda aynan mahalliy ziyolilar yordamida rus arxeologlari yopiq maqbaralar, shaxsiy kolleksiyalar va qadimiy qabr joylariga kirish imkoniyatiga ega bo‘lganlar. Ayrim ziyolilar — xususan, yozuvchilar, matbaachilar va madrasa ustozlari — nafaqat yordamchi, balki ko‘pincha muallifdosh maqomida bo‘lganlar, garchi ularning hissasi rasmiy hujjatlarda ko‘rsatilmagan bo‘lsa ham. Bunday holatni “bilimiy vositachilik”ning klassik shakli, ya’ni mustamlakachilik davri fanining markaz va chekka o‘lkalar o‘rtasidagi o‘zaro asimmetrik, ammo o‘zaro bog‘liq munosabatlari doirasida tushunish mumkin.[9]

E’tiborga molik jihat shundaki, arxeologik loyihalarda ishtirok etish mahalliy ziyolilar uchun yangi ijtimoiy va ilmiy imkoniyatlar eshigini ochgan. Ilmiy faoliyatga qo‘shilish ularga imperiya institutlari, nashriyotlar va akademik tarmoqlarga yo‘l ochib bergan. Ayrimlari bu ishtirokni o‘zlarining madaniy mavqelarini mustahkamlash va o‘zgarayotgan ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda o‘z pozitsiyalarini saqlab qolish vositasi sifatida ko‘rganlar.

Shunday qilib, mahalliy ziyolilarning rolini tahlil qilish orqali biz mustamlakachilik davri fanini faqat “g‘arbning tashabbusi” sifatida ko‘rish yondashuvini qayta ko‘rib chiqishimiz mumkin. Turkistonda arxeologik bilimlar oddiy ustunlik va bo‘ysunishdan iborat bo‘lmagan, balki murakkab, noaniq, ammo hamkorlikka asoslangan jarayon mahsuli bo‘lgan. Bu jarayonda mahalliy vositachilar almashtirib bo‘lmas ahamiyat kasb etganlar.[10]

Turkistonda arxeologik bilimlarning shakllanishi 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida sodir bo'lgan murakkab va ko'p qatlamli jarayon bo'lib, u faqat Rossiya imperiyasi markazidan tashabbus qilingan va boshqarilgan faoliyat sifatida tushunib bo'lmaydi. Aksincha, bu jarayonda mahalliy ziyolilar muhim va faol rol o'ynaganlar. Ularning bilimlari, tillarni bilish qobiliyati, madaniy va diniy kontekstni tushunishdagi yordamlari arxeologik izlanishlar samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.[11]

Mahalliy ziyolilar nafaqat yordamchi kuch sifatida, balki ba'zan bilim ishlab chiqaruvchi subyektlar sifatida ham qatnashganlar. Ularning ishtiroki orqali Rossiya arxeologlari mahalliy kontekstlarda harakat qilish, obidalarni aniqlash va talqin qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Bu esa shuni ko'rsatadiki, mustamlakachilik sharoitida ham ilmiy bilimlar "yuqoridan pastga" uzatiladigan biryoqlama jarayon bo'lmasdan, balki ko'p tomonlama vositachilik, muzokara va moslashuv orqali vujudga kelgan.

Mazkur maqolada ko'rib chiqilgan holatlar imperiya davri fanining soddalashtirilgan, markazga asoslangan talqinini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Turkistondagi arxeologik bilimlar — bu nafaqat imperatorlik intellektual tashabbusi, balki mahalliy bilimlar, amaliyotlar va subyektlar bilan o'zaro aloqadorlikda yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy-ilmiy hodisadir. Shu bois, kelgusida bu mavzuni chuqurroq o'rganish, ayniqsa mahalliy manbalar va shaxsiy arxivlar asosida, postmustamlakachilik tarixshunosligi uchun alohida ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 18 майдаги 292-сонли "Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг янгидан ташкил этилган илмий-тадқиқот муассасалари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида" Қарори // [Электрон ресурс] <http://lex.uz/docs/3207162?query>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. – Тошкент, 2017. - № 2. - Б.72-85.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
4. Бартольд В.В. Отчёт о командировке в Туркестан // ЗВОРАО. Т.XV, С-Пб. 1904. – С.219.
5. Лунин Б.В. О нумизматической коллекции узбекского собирателя древностей Акрама Аскарова (по архивным данным) // ИМКУ. Вип. 5. Ташкент, Фан, 1964. – С.231-232.
6. Муминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в

Узбекистане концы XIX – начала XX вв. Ташкент, Госиздат, 1975. – С.116.

7. Развитие научного краеведения и истории в Туркестанском крае в конце XIX - начале XX вв. // http://testhistory.ru/history.php?id=his_1_91. 2015-yil 18-aprelda olindi.

8. Садыкова Н. Музейное дело в узбекистане. Ташкент, Фан, 1975. – С.51-52.

9. Туркестанские ведомости, 1912, №46. – С.57.

10. Ширинов Т.Ш., Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х. Ўзбекистонда археология фанининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан // Ўзбекистон археологияси. Самарқанд, 2010. № 1. – Б.5.